

Bibliotheekcontributie en consumentengedrag

DR. H. DE GROOT*

1. Inleiding

De laatste tijd is er een toenemende belangstelling voor de invloed van eigen bijdragen van gebruikers op het gebruik van collectieve voorzieningen. Zowel budgettaire overwegingen als het bevorderen van een optimaal gebruik van de betrokken diensten spelen daarbij een rol. Empirische gegevens op dit terrein zijn echter schaars in Nederland. In dit artikel wordt verslag gedaan van een recent onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau naar de prijsgevoeligheid van het bibliotheekgebruik in Nederland 1). Al eerder werd onderzoek gedaan naar de prijsgevoeligheid van het bezoek aan toneel, muziek en musea en de deelneming aan het avondonderwijs.

Paragraaf 2 geeft een kort overzicht van het voorwerp van onderzoek. In paragraaf 3 zijn de gekozen analysemethoden uiteengezet en worden enkele onderzoeksresultaten weergegeven. De mogelijke toekomstige ontwikkeling van het bibliotheekgebruik wordt in paragraaf 4 aan de orde gesteld. Paragraaf 5 geeft een samenvatting en enkele conclusies.

2. Het openbare bibliotheekwerk in Nederland

Het openbare bibliotheekwerk ontstond aan het eind van de vorige eeuw uit particuliere initiatieven. Was in die tijd het doel vooral de minder gesitueerden in aanraking te brengen met de betere literatuur, later kwam de vrije beschikbaarheid voor alle burgers van gedrukte informatie centraal te staan. Geleidelijk is de betrokkenheid van de lokale en centrale overheid bij de financiering toegenomen. Argumenten voor collectieve financiering worden vooral ontleend aan het externe-effectenmotief: een goed geïnformeerde en ontwikkelde bevolking zou maatschappelijke baten opleveren die ver uitgaan boven het individuele nut dat aan het gebruik van de voorziening wordt ontleend. De toegankelijkheid van de voorziening voor met name de groepen met laagste inkomens zou daarbij niet mogen worden belemmerd door financiële drempels. In 1975 werd in de Wet op het openbare bibliotheekwerk de betrokkenheid van de verschillende overheden vastgelegd. Voor het onderzoek is van belang dat de contributiehoogte in beginsel op lokaal niveau wordt bepaald. Wel is sinds 1975 contributievrijdom voor jeugdigen in de wet voorgeschreven en is er een minimumcontributie voor volwassenen die door de rijksoverheid wordt voorgeschreven, waarbij overigens uitzonderingen mogelijk zijn. Over het algemeen is nog steeds sprake van een contributie onafhankelijk van het aantal geleende boeken. Op beperkte schaal wordt geëxperimenteerd met leengeld.

Het aantal volwassen leden van de openbare bibliotheek bedroeg in Nederland in 1983 circa 2,3 miljoen, het aantal jeugdleden circa 1,9 miljoen. Dit betekent dat 18% van de volwassen Nederlanders en 87% van de jeugd van 6 tot en met 17 jaar in 1983 lid was van de openbare bibliotheek. De feitelijke groep gebruikers van de bibliotheek is nog groter: in een recente enquête gaf 34% van de volwassen Nederlanders aan, gebruik te maken van de openbare bibliotheek, al dan niet via andermans lidmaatschapskaart. In 1983 omvatte het personeelsbestand bij de openbare bibliotheken bijna 6.400 arbeidsjaren. De subsidies van het rijk en de lagere overheden bedroegen in 1984 ruim een half miljard gulden.

De gebruikersbijdragen – zoals contributies, boetegelden – maakten in 1984 10% van de inkomsten van de bibliotheken uit. De kostprijs van een bibliotheeklidmaatschap was in dat jaar rond f. 150, terwijl de gemiddelde contributie voor volwassenen rond f. 20 was. De laatste jaren is sprake van een snelle stijging van de contributie als gevolg van bezuinigingen. Het aantal bibliotheekleden in Nederland neemt sinds 1982 af.

3. Onderzoeksmethoden en -resultaten

Op drie verschillende manieren is getracht inzicht te krijgen in de reacties van burgers op veranderingen in de hoogte van de contributie. Daarover is in de eerste plaats een enquête onder bibliotheekleden in de gemeente Rijswijk benut. In de tweede plaats is een econometrische tijdreeksanalyse gemaakt van het aantal bibliotheekleden in Rotterdam en Den Haag over de periode 1950 – 1983. In de derde plaats heeft een econometrische analyse van regionale verschillen in het aantal bibliotheekleden voor het jaar 1980 plaatsgevonden. In dit artikel worden de belangrijkste resultaten besproken; details zijn in de oorspronkelijke SCP-studie te vinden.

Het gebruikersonderzoek in Rijswijk

Op 1 januari 1984 werd in de Rijswijkse openbare bibliotheek de op dat moment tien jaar bestaande contributievrijdom voor volwassenen (uniek in Nederland!) opgeheven. Dit bood een goede gelegenheid om de rol van de contributie voor de gebruikers van de bibliotheek na te gaan. Daartoe werd in december 1983 onder 25% van de leden van de centrale vestiging van de bibliotheek een enquête gehouden. In juni 1984 werd aan de hand van de ledenadministratie vastgesteld welke van de respondenten op de enquête hun lidmaatschap niet hadden verlengd. Aan deze personen werd in september 1984 nogmaals een korte vragenlijst voorgelegd om de motieven voor het opzeggen van het lidmaatschap te achterhalen.

Het onderzoek leverde de volgende resultaten op:

- van de ondervraagde leden liet circa 40% zijn lidmaatschap *niet* verlengen. Dit verloop moet echter worden vergeleken met het vóór de instelling van de contributie gebruikelijke „natuurlijke verloop” van rond 25%. De aanwas van nieuwe leden – niet waargenomen in de enquête – bedroeg circa 10%, tegen 19% het jaar daarvoor;
- de beslissing om na de ingestelde contributie voor volwassenen het bibliotheeklidmaatschap te verlengen werd voor het overgrote deel bepaald door het vóór de contributieheffing bestaande *leengedrag* van het bibliotheeklid, dat op zijn beurt sterk samenhangt met het *leesgedrag*. Van de leners die hooguit eens per maand kwamen, liet slechts 50% het lidmaatschap verlengen, terwijl dit

* Medewerker afd. Systeemanalyse, Sociaal en Cultureel Planbureau.

1) H. de Groot, *Bibliotheek en contributie*, Stukwerk nr. 30, Sociaal en Cultureel Planbureau, Rijswijk, 1985.

bij degenen die zeker eens per week kwamen, voor 77% het geval was;

- er werd *geen* statistisch significant verband tussen het niet verlengen van het lidmaatschap en het huishoudensinkomen van de ondervraagde gevonden;
- vooral vanuit een onderzoekstechnisch gezichtspunt is de uitkomst van belang dat het *doe*gedrag van de ondervraagden aanzienlijk bleek af te wijken van het *zeg*gedrag van dezelfde ondervraagden. Terwijl in de enquête 82% van de respondenten zei lid te zullen blijven, bleek in werkelijkheid slechts 64% van de respondenten dat ook te hebben gedaan. Dit resultaat werpt enige twijfels op ten aanzien van de in het onderzoek van de publieke sector wel bepleite interviewmethode om voorkeuren van burgers voor collectieve voorzieningen te meten 2). Overigens bleek het verschil tussen doe- en zeggedrag van de ondervraagden systematisch met het leengedrag samen te hangen. De weinig frequente lener die zei lid te blijven besloot vaker om toch maar af te haken, terwijl de fanatieke lener met het voornemen om zijn lidmaatschap op te zeggen, vaker toch lid bleef;
- de na-enquête bij de afgehaakte leden leverde tegenstrijdige resultaten op. Het eerder genoemde natuurlijk verloop betekent dat zeker twee derde van de afhakers ook *zonder* de contributieheffing zou zijn afgehaakt. Bij de door de ondervraagden genoemde motieven voor het afhaken speelde echter slechts bij een derde van de respondenten de instelling van contributie geen rol. Mogelijk is hier sprake van rationalisatie achteraf van het vertoonde gedrag;
- ondanks de contributievrijdom voor volwassenen die in Rijswijk tien jaar heeft bestaan, was het gebruik van de bibliotheek in 1983 door huishoudens met een benedenmodaal (huishoudens)inkomen nog circa de helft van dat van huishoudens met een hoger inkomen. Die verhouding is zelfs schever dan landelijk het geval is. Dit resultaat wijst er op in tegenstelling tot veronderstellingen in een in dit blad eerder besproken onderzoek 3), dat de concentratie van het bibliotheekgebruik bij hogere inkomens geen gevolg is van door de contributie opgeworpen financiële drempels.

Tijdreeksanalyse voor Den Haag en Rotterdam

Bij het vaststellen van de prijsgevoeligheid van de consumptie van goederen en diensten is regressie-analyse van tijdreeksen een gebruikelijke methode. Gebrek aan gegevens over een voldoende lange periode verhindert een dergelijke analyse van het bibliotheekgebruik op nationaal niveau. Om deze en andere redenen is een tijdreeksanalyse uitgevoerd van het aantal bibliotheekleden in Den Haag en Rotterdam.

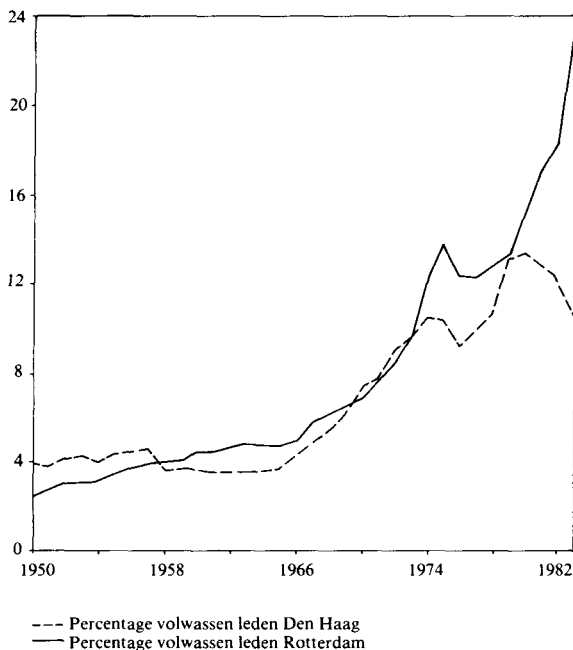
In de tijdreeksanalyse zijn de volgende variabelen opgenomen. Allereerst fungeert het aantal volwassen bibliotheekleden per hoofd van de volwassen bevolking als te verklaren variabele. Deze variabele is gekozen omdat juist het lidmaatschap tegen een bepaalde prijs – de contributie – aan de burgers wordt aangeboden. Andere grootheden, zoals het aantal uitleningen, worden niet tegen een specifieke prijs aangeboden waardoor de analyse wordt bemoeilijkt.

Als verklarende variabele is in de eerste plaats de prijs in de vorm van de te betalen jaarlijkse contributie opgenomen. Behalve de contributie betaalt de gebruiker ook andere kosten, zoals boetegelden. Daarover waren echter geen gegevens beschikbaar. Naast de prijs is als onafhankelijke variabele het beschikbaar inkomen per hoofd van de bevolking gekozen. Deze variabele fungeert behalve als randvoorwaarde bij de bestedingsbeslissingen van burgers vooral als algemene indicator van het welvaartsniveau en de daarmee samenhangende sociale en culturele factoren die de vraag naar de voorziening bepalen. Zo hangt de stijging van het opleidingsniveau van de bevolking – dat algemeen wordt gezien als een be-

langrijke determinant van het leesgedrag – nauw samen met de welvaartsstijging.

Vervolgens is als prijs van substituten de boekenprijs meegenomen. In beginsel is immers het zelf aanschaffen van boeken ook een mogelijkheid om aan de leesbehoefte tegemoet te komen. Overigens is denkbaar dat niet de boekenprijs als variabele wordt opgenomen, maar de prijs van het pakket boeken dat men in de bibliotheek per jaar leent. Daarmee wordt een meer directe pendant van de contributie verkregen. Gezien de minder betrouwbare gegevens over het aantal uitleningen per volwassen lid is deze variant niet gekozen. Alternatieve berekeningen wijzen echter op vergelijkbare uitkomsten. Het opnemen van aanbodvariabelen zoals het aantal vestigingen (als maat voor de bereikbaarheid), de boekencollectie (als kwaliteitsmaatstaf voor de breedte van het boekenaanbod) enzovoort, is op bescheiden schaal toegepast. Daarbij treden wel statistische problemen op: deze variabelen hangen in het algemeen zeer sterk samen met de inkomensontwikkeling. Dit impliceert dat hun afzonderlijke invloed niet betrouwbaar is vast te stellen. De analyse beperkt zich tot de volwassen leden van de openbare bibliotheek. De contributievrijdom voor jongeren sinds 1975 maakt analyse van deze categorie minder interessant. Bovendien zijn als gevolg daarvan de gegevens over het aantal jeugdleden na 1975 weinig betrouwbaar.

Figuur. Percentage volwassen bibliotheekleden 1950 – 1983

De figuur geeft een indruk van de ontwikkeling van het percentage volwassen bibliotheekleden onder de volwassen bevolking in beide steden. De verschillen tussen beide steden zijn opvallend. In Den Haag is na 1980 sprake van een dalend percentage leden, terwijl in Rotterdam nog van groei sprake is. Vergelijking met de landelijke ontwikkeling suggereert dat de Rotterdamse ontwikkeling eerder als uitzondering moeten worden gezien: landelijk neemt het percentage volwassen leden sinds 1982 af. In 1975 en 1976 is in beide steden

2) Zie voor een overzicht: P.J.M. Wilms, *Op waarde geschat*, Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven, Den Haag, 1984 (Onderzoekreeks nr. 11).

3) P.P.M. de Roij, Profijtbeginnel en openbare bibliotheken, *ESB*, 8 februari 1984.

Tabel. Regressiecoëfficiënten bibliotheekgebruik 1950 – 1983 a)

	Con- stante	Prijs	Inkomen per hoofd	Dummy WOB	R ²	Durbin- Watson
Den Haag	-5,53 (-4,61)	-0,24 (-2,30)	0,95 (3,87)	-0,18 (-2,20)	0,82	1,26
Rotterdam	-6,73 (-3,75)	0,09 (0,60)	0,88 (2,60)	-0,16 (-1,60)	0,49	1,01

a) Tussen haakjes zijn t-waarden vermeld.

Schatting met correctie voor eerste-orde-autocorrelatie.

R² en DW op basis van getransformeerde variabelen.

een – zuiver optische – terugval zichtbaar. Dit is het gevolg van een definitiewijziging binnen het ledenbestand samenhangend met de invoering van de Wet op het openbare bibliotheekwerk. In Rotterdam is de voor inflatie gecorrigeerde contributie tot 1974 voortdurend gedaald, om daarna snel te stijgen. In Den Haag zien we meer fluctuaties als gevolg van herhaalde bijstellingen van de contributie. Aan het begin van de jaren tachtig verschilde het reële contributieniveau in beide steden nauwelijks van dat in de jaren vijftig. Tot 1984 treedt vervolgens vrijwel een verdubbeling van de contributie op.

Voor de hand liggende verklaringen voor de verschillen in bibliotheekgebruik zijn moeilijk te geven. Aanbodvariabelen als het aantal vestigingen en de boekencollectie per inwoner laten voor beide steden een vergelijkbaar beeld zien. Wel werd in 1983 in Rotterdam een nieuwe centrale vestiging geopend, die een grote toeloop van leden heeft veroorzaakt. Uit de uitleencijfers blijkt echter dat in Rotterdam per lid aanzienlijk minder boeken worden uitgeleend dan in Den Haag, terwijl dit verschil in de loop van de tijd ook nog toeneemt. Mogelijk heeft Rotterdam kans gezien de laatste jaren een minder traditioneel lezerspubliek aan te trekken, dat echter gemiddeld minder intensief leest. Per saldo is het verschil in het aantal uitleningen per inwoner tussen beide steden gering.

Met behulp van verschillende schattingsmethoden is getracht het percentage volwassen bibliotheekleden in de volwassen bevolking voor zowel Den Haag als Rotterdam te „verklaren” uit de aangegeven variabelen. Voor de regressie-analyse is een dubbellogaritmische specificatie gekozen die een directe interpretatie van de geschatte coëfficiënten als elasticiteiten mogelijk maakt. Tabel 1 geeft de uitkomsten voor één variant. De dummy-variabele corrigeert voor definitiewijzigingen samenhangend met de invoering van de Wet op het openbare bibliotheekwerk (WOB).

De schattingsresultaten zijn voor beide steden matig, in het bijzonder voor Rotterdam. Blijkbaar is het met de gegeven variabelen slechts beperkt mogelijk een systematische „verklaring” voor de ontwikkeling van het bibliotheekgebruik te verkrijgen. Opneming van andere variabelen laat voor Den Haag geen betere resultaten zien. Voor Rotterdam leidt opneming van het aantal bibliotheekvestigingen – als maat voor de bereikbaarheid van de voorziening – tot marginaal betere resultaten. In alle varianten zijn de prijselasticiteiten overigens opmerkelijk stabiel. De inkomenselasticiteit is slecht bepaald vanwege de sterke samenhang tussen de inkomensontwikkeling en de aanbodvariabelen. De uitkomsten voor Den Haag laten een bescheiden prijselasticiteit van het bibliotheeklidmaatschap zien: bij 1% prijsstijging neemt het aantal volwassen bibliotheekleden per hoofd van de volwassen bevolking met ruim 0,2% af. De schatting voor Rotterdam levert geen significante prijselasticiteit op. Uiteraard gelden de verkregen resultaten in de omgeving van de gerealiseerde contributieniveaus: mogelijk neemt de prijsgevoeligheid bij opeenvolgende forse contributieverhogingen grotere waarden aan.

De boekenprijs laat in géén van de analyses een significante bijdrage zien. Dit is begrijpelijk als men zich realiseert hoe

groot het verschil in prijs is tussen het lenen en het kopen van een boek. Een geleend boek kost het bibliotheeklid ongeveer f. 0,50, terwijl de gemiddelde prijs van het „algemene” boek in 1983 bijna f. 19 bedroeg. Dit betekent dat voor het grootste deel van de leden geen reële afweging van beide consumptiemogelijkheden plaatsvindt: gegeven de slechts beperkte veranderingen in de reële boekenprijs tussen 1950 en 1983 valt de keus vrijwel altijd in het voordeel van de bibliotheek uit. Gebruikersonderzoek wijst uit dat tussen lenen en kopen eerder een complementaire relatie bestaat: degenen die bibliotheeklid zijn kopen relatief ook vaker boeken.

Analyse van regionale verschillen

Met behulp van gegevens over 53 zelfstandige bibliotheken zonder discotheek is voor het jaar 1980 een doorsnede-analyse uitgevoerd van het aantal volwassen leden per hoofd van de volwassen bevolking. Als verklarende variabelen zijn onder meer gehanteerd de contributiehoogte, het besteedbaar inkomen per hoofd en aanbodvariabelen zoals de per hoofd beschikbare boekencollectie. De regressieanalyse laat een beperkte verklaarde variantie zien (R² in de orde van 20%). In geen van de analyses blijkt de contributiehoogte statistisch significant. Wel significant is de inkomensvariabele, die ook hier mede het effect van variabelen als opleidingsniveau en sociaal milieu representeert. De inkomenselasticiteit is consistent met de voor Den Haag in de tijdreeksanalyse gevonden waarde en ligt rond de 1. De beperkte variantie in contributieniveaus belemmert overigens een precieze meting van de prijsgevoeligheid via dit type analyse.

4. De toekomstige ontwikkeling

Met de geschatte modellen uit de tijdreeksanalyse kan ook een raming van het mogelijke toekomstige bibliotheekgebruik worden gemaakt. Deze zijn uitgevoerd voor Den Haag en geven een eerste indicatie van de landelijk te verwachten ontwikkelingen. Zoals aangegeven in paragraaf 3 lijken de resultaten voor Rotterdam minder representatief voor het landelijke beeld. Voor de simulaties zijn aanvullende veronderstellingen nodig over de toekomstige ontwikkeling van de verklarende variabelen in het model, dus over de contributie en het reële beschikbaar inkomen per hoofd.

Als ongunstigste geval is uitgegaan van een constant inkomen per hoofd en een jaarlijkse verhoging van de contributie zoals die in 1984 optrad (landelijk een verhoging met 15%). Volgens het model treedt dan tot 1990 nog een daling van het aantal volwassen leden per hoofd van de volwassen bevolking met 15 tot 20% op. Als wordt uitgegaan van een stijgend inkomen per hoofd (met 2% per jaar) en een reëel gelijkblijvend contributieniveau zou tot 1990 nog een stijging van het aantal volwassen leden per hoofd van de volwassen bevolking met circa 8% kunnen optreden. Bij de resultaten zij aangetekend dat in het model een constante prijsgevoeligheid is verondersteld. Denkbaar is dat bij stijgende absolute contributiehoogte de prijsgevoeligheid sterker wordt. In dat geval wordt de daling in het eerste geval uiteraard onderschat.

5. Slot

De SCP-studie bevestigt het in onderzoekkringen niet nieuwe maar nog weinig algemeen bekende gegeven dat de rol van de contributiehoogte voor het gebruik van de openbare bibliotheek beperkt is. Aanzienlijk belangrijker is het leesgedrag, vooral bepaald door vooropleiding en sociaal milieu. Ook als er geen contributie wordt geheven – zoals tot voor kort in de gemeente Rijswijk – zijn volwassenen met een relatief laag inkomen en weinig vooropleiding aanzienlijk minder vaak bibliotheeklid.

Voor het eerst is getracht de prijsgevoeligheid ook kwantitatief vast te stellen. Voor een stad als Den Haag wordt een prijselasticiteit van circa $-0,2$ gevonden: per procent prijsstijging neemt het aantal volwassen leden per hoofd met circa $0,2$ procent af. De matige prijsgevoeligheid is vergelijkbaar met die voor andere voorzieningen in de kwartaire sector in Nederland. Zo vinden Goudriaan en De Kam 4) voor de toneel- en muziekvoorstellingen een prijselasticiteit van $-0,5$ à $-0,6$ en vindt Goudriaan 5) voor museumbezoek een prijselasticiteit van $-0,1$ à $-0,2$. Voor het openbare vervoer becijfert Roodenburg prijselasticiteiten die variëren van $-0,2$ voor het streekvervoer, $-0,3$ voor het stadsvervoer tot circa $-0,6$ voor het vervoer per spoor in 1980 6). Van de Ven bespreekt een aantal Nederlandse onderzoeken op het terrein van de gezondheidszorg 7). Hierin worden prijselasticiteiten van $-0,1$ tot maximum $-0,5$ voor huisartsenhulp gevonden en een prijselasticiteit van $-0,5$ voor verloskundige hulp. De Groot vindt voor het avondonderwijs op vwo/havo-niveau een prijselasticiteit van $-0,2$ tot $-0,4$ 8).

De uitkomsten maken waarschijnlijk dat contributieverhogingen vooralsnog geen nadelig effect hebben op de inkomsten van de bibliotheek. Het aantal leden neemt immers

minder snel af dan de inkomsten per lid stijgen. De gebruikers dragen in 1984 gemiddeld 10% van de kosten bij een kostprijs per lidmaatschap van ongeveer 150 gulden. In hoeverre aanzienlijke verhogingen van gebruikersbijdragen wenselijk zijn, dient afhankelijk te zijn van een zorgvuldige afweging van de maatschappelijke baten van het bibliotheekgebruik tegen het individuele nut voor de gebruiker. De studie geeft een eerste aanzet tot een kwantificering van het bibliotheekgebruik. De resultaten kunnen worden gebruikt voor het onderbouwen van ramingen van gebruik, personeel, en collectieve uitgaven voor deze voorziening.

Hans de Groot

4) R. Goudriaan en C.A. de Kam, *Het doek valt, Beleid en Maatschappij*, 1982, blz. 340 – 347.

5) R. Goudriaan, *De prijselasticiteit van het museumbezoek*, Rapport van de werkgroep privatiseringsonderzoek podiumkunsten en rijksmusea, Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, Rijswijk, 1984.

6) H.J. Roodenburg, De vraag naar openbare vervoer, een tijdreeksanalyse, *Tijdschrift voor Vervoerswetenschap*, nr. 1, 1983, blz. 3 – 15.

7) W.P.M.M. van de Ven, Effecten van eigen bijdrage in de gezondheidszorg, *Medisch Contact*, nr. 6, februari 1980.

8) H. de Groot, *De prijs van avondonderwijs*, Stukwerk nr. 24, Sociaal en Cultureel Planbureau, Rijswijk, 1984.